

Araştırma-İnceleme

ANADOLU'DA ANA TANRIÇA KYBELE KÜLTÜ

Seher Selin ÖZMEN¹

Öz: M.Ö. 7000'lerden Hristiyanlığın ortaya çıkışına kadar geçen süreçte Anadolu'da, farklı adlarla anılsa da sembolleri ve ritüelleri ile aynı dişi ilahi varlığa tapınıldığını gösteren çok çeşitli kanıtlar bulunmaktadır. Ana Tanrıça Kültü ile ilişkilendirilen Neolitik Devir buluntuları Doğu Anadolu'da Çayönü, İç Anadolu'da Çatalhöyük ve Hacılar kazılarında ele geçirilmiştir. Tunç Devri'nin en önemli uygarlığı olan Hititler, bin tanrılı Panteon'ları içerisinde en çok değer verdikleri tanrıçayı Ana Tanrıça ile özdeşleştirmişlerdir. Demir Devri'nin Geç Hitit ve Urartu Krallıkları'nda da izleri görülen Ana Tanrıça'ya aynı devirde Frigya'da "Mater/Ana" sıfatı verilmiş ve karakteristik nitelikleri oluşturulmuştur. Hellenistik Devir'de İç Batı Anadolu uygarlıkları ile kurulan ilişkiler, Batı Anadolu'da İyonya birliğine dahil olan Miletos, Smyrna gibi Yunan kentlerinde kültün devam ettirilmesine neden olmuştur. Ana Tanrıça'ya dair tek söylene olan Kybele ile Attis söyencesi, Hellenistik Devir'de ortaya çıkmıştır. Bu söylene, ilahi varlığın Yunan Panteonu'na girişiyle beraber O'na atfedilen bazı niteliklerin uğradığı değişimi göstermesi bakımından önemlidir. Farklı adlar ve sıfatlarla anılsa da Ana Tanrıça'ya tapınım Anadolu'nun farklı devir ve uygarlıklarında daima en üst sıralarda yer alarak şaşırtıcı bir süreklilik göstermiştir. Antik yazarların eserlerinde sıkça dile getirdikleri Ana Tanrıça Kybele Kültü, 20. yüzyıldan itibaren arkeolojinin yanı sıra dinler tarihi, dilbilim, psikoloji ve felsefe gibi alanlarda disiplinler arası bir ilgi uyandırmış ve pek çok bilimsel araştırmaya konu olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Anadolu, Ana Tanrıça, Kült, Kybele.

THE CULT OF MOTHER GODDESS KYBELE IN ANATOLIA

Abstract: There is a variety of evidences that a simple female divine was worshipped with certain symbols and rituals, although she was called by different names during the period from 7000 B.C. until the emergence of Christianity in Anatolia. The Neolithic Age findings related to Mother Goddess Cult were obtained in Eastern Anatolia at Çayönü and in Central Anatolia at Çatalhöyük and Hacilar excavations. Hittites constitute the

¹ Uzman, Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.
selinozmen@yahoo.com

most important Bronze Age civilization that identified the Mother Goddess with their most valuable goddess in their Pantheon of Thousand Gods. Mother Goddess whose signs are seen also in Hittite and Urartu Kingdoms of Late Iron Age, was given the title of "Mater / Mother" and her characteristic features were created in Phrygia during the same period. During the Hellenistic Period relationships with the Inner Western Anatolian civilizations including the Greek cities of the Ionian Union like Miletus and Smyrna made the continuation of the cult possible. "Cybele and Attis", which is the only myth about the Goddess Cybele, emerged in the Hellenistic Period. This myth is important to show the change in some of the qualities attributed to the divine presence with the introduction of the Greek Pantheon. Despite her different names and qualities, Mother Goddess worship showed a surprising continuity by taking place always at the top in different eras and civilizations in Anatolia. Mother Goddess Cybele Cult which was expressed frequently in the works of ancient authors, has aroused an interest in interdisciplinary areas, such as history of religion, linguistics, psychology and philosophy besides archaeology, and has been the subject of too many scientific researches since the 20th century.

Keywords: Anatolia, Mother Goddess, Cult, Cybele.

Giriş

Kült kelimesinin (fr. "culte", lat. "cultus") sözlük anlamı, insanoğlunun tanrıya ve ilahi varlıklara inancını, bağlılığını ve saygısını göstermek amacıyla yaptığı dini törenlerdir. Bu tapınımı gerçekleştirirken kullanılan nesnelere ise kült nesnesi olarak kabul edilir. Anadolu'da bilinen en eski kült merkezi, Urfa - Göbekli Tepe'dir. T biçimindeki payeler üzerinde bulunan yoğunlukla insan ve hayvan motifleri, süslemenin ötesinde tapınım amacına işaret etmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Devir'in A evresine, yaklaşık M.Ö. 9.500 ile 8.500 arasına tarihlenen Göbekli Tepe buluntuları, insanlığın avcılık ve toplayıcılıktan tarımsal yaşama geçişinde hala hayvansal bereketin esas alındığı bir eril tanrı inancının var olduğunu göstermektedir.

Ana Tanrıça Kültü'nün temelinde, dışı bir ilahi varlığa inanç duyarak O'na ait kutsal alanlar oluşturmak, O'nu çağrıştıran sembolleri kullanarak çeşitli nesnelere üretmek ve adaklar sunmak bulunmaktadır. Avrupa'nın güneyindeki mağaralarda bulunmuş olan ve "Venüs" olarak adlandırılan Paleolitik Devir'e ait kadın heykelcikleri, bu inancın insanlığın yerleşik hayata geçmesinden çok daha önceleri de büyük olasılıkla var olmuş olabileceğini göstermektedir. Anadolu'da Ana Tanrıça'ya dair en eski buluntular M.Ö. 7000'lere tarihlenmektedir. Diyarbakır - Çayönü'nde ele geçen hamile kadın heykelcikleri ile Urfa - Nevali Çori'de ele geçen bir kap parçasının üzerindeki el ele tutuşmuş hamile kadın ile erkek bezemesi, kültürün o devirdeki varlığını göstermektedir (Atik, 2004, s. 267). M.Ö. 6000'lerde Anadolu'da Neolitik Devir'in en önemli iki merkezi olan Konya - Çatalhöyük ve Burdur - Hacılar'da yapılan kazılarda Ana Tanrıça Kültü'nü çağrıştıran pek çok heykelcik ve duvar resimleri bulunmuştur.

Anadolu'da M.Ö. 3000'lerde Tunç Devri'nin başlangıcında ve M.Ö. 2000'lerde Hitit uygarlığında Ana Tanrıça inancının sürdüğü, kazılarda elde edilen idollerden ve heykelciklerden anlaşılmaktadır. Bunlar biçimsel olarak Neolitik'in heykelciklerinden farklı olmakla beraber dişil gücün o devirde de devam etmiş olduğunu göstermektedirler. Anadolu'da Demir Devri uygarlıkları olan Geç Hititler ve Urartular'ın çok tanrılı inanç biçimleri içerisinde en önemli tanrıların yanında eşleri olarak daima güçlü tanrıçaların bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı devirde yaşamış Frigler'de ise tek ilahi varlık, Ana Tanrıça Kybele olmuş, külte dair karakteristik özellikler Frigya'da ortaya çıkmış, buradan batı Anadolu kıyılarındaki Yunan kolonilerine etki etmiştir. Hellenistik Devir'de Yunan Panteonu'na giren Ana Tanrıça Kybele'nin nitelikleri, başka tanrıçalar arasında bölüştürülmüştür.

Anadolulu Ana Tanrıça Kybele'ye dair tek söylence, Hellenistik Devir'de ortaya çıkmıştır. Kybele ve Attis söylencesi, türünün örneği olan diğer söylenceler gibi insanların bu dünya ve sonrası için maddi ve manevi gereksinimlerini karşılayacak dişil ve eril güce inanma istekleri ve bu isteğin antropomorfizm / insanlaştırma ile somut hale getirilmesidir. Devirden devire ve kültürden kültüre farklı adlar almış da olsa Ana Tanrıça, doğa üzerinde hakimiyet kuran dişil gücü temsil etmiştir. Karşılaştırmalı mitolojinin ülkemizdeki en önemli ismi olan ve Halikarnas Balıkçısı olarak tanınan Cevat Şakir Kabaağaçlı, Orta ve Doğu Anadolu ile Mezopotamya'daki bütün bu tanrıçaların aslında Anadolulu Ana Tanrıçayı temsil ettiklerini söylemektedir. Kabaağaçlı 'ya göre farklı isimlerle tapınımın nedeni, tapanların farklı dilleri konuşuyor olmasındandır (Sivri ve Kuşca, 2013, s. 48).

Ana Tanrıça Kybele Kültü'nün Anadolu'daki varlığı ve kült uygulamaları üzerine pek çok antik yazar tarafından aktarılmış bilgiler bulunmaktadır. Yunan coğrafyacı Strabon "Geographica / Coğrafya" adlı eserinde (Strabo, 1928) ve Yunan tarihçi Herodot, "Histories / Tarih" adlı eserinde Anadolu'daki Ana Tanrıça tapınımından söz etmişlerdir (Herodotus, 1928). Antik yazarların eserlerinin günümüz dillerine çevrilmesi ve arkeolojik veriler ışığında Ana Tanrıça Kültü, 20. yüzyılın başlarından itibaren, disiplinler arası bir çalışma konusu olarak ele alınmıştır. Analitik Psikolojinin kurucusu, 1875-1961 yılları arasında yaşamış İsviçreli psikiyatrist Carl Gustav Jung'un "Ortaklaşa Bilinçdışı" ismini verdiği öğretisi, Ana Tanrıça Kültü'nün kökenini araştıran bilim insanları için önemli bir dayanak oluşturmuştur. Jung'a göre insan zihni, onun evrimi tarafından biçimlendirilir ve bireyin varoluşundaki geçmişle kurulan bağlantı, onun yalnızca kişisel geçmişini değil, tüm insanlığın evrimini içerir. Ortaklaşa Bilinçdışı, Jung'un "arketip" dediği doğum, ölüm gibi ilk tip ya da kök imgelerden oluşur. Kök imgeler, insanın vaktiyle atalarının geliştirmiş olduğu tepkilere benzer eğilimler göstermesine neden olur. Her insan doğuştan getirdiği ortak kök imgelere sahiptir. Jung birbirini etkilemesi imkansız olan kültürlerde dahi ortak semboller keşfetmiş, aynı sembolleri hastalarının rüyalarında da gözlemlemiştir. Jung'un öğretisinin destekleyicilerinden Alman psikiyatrist Erich Neumann'a göre Analitik Psikoloji, Ana Tanrıça kök

imgesinden bahsederken, herhangi bir somut görüntüyü değil; insanda var olan içsel bir imgeyi kastetmektedir. Bu psişik olgunun sembolik ifadesi, insanoglunun söylenceleri ve sanatsal yaratılarında bulunabilir (Neumann, 1974, s. 3). Bireyin özel yaşam deneyimi, kök imgelerin hangi özel biçim ve yolla ifade edileceğini belirler. Her kültürün kendine özgü koşulları ile farklı biçimlerde anlatılagelseler de dünyanın farklı coğrafyalarında ortaya çıkan söylencelerin pek çok benzer konu içermesi, ortaklaşa bilinçdışının varlığını göstermektedir (Rosenberg, 2003, s. 13).

Alman dil bilimcisi Walter Burkert, insanlığın geçmişte ne idi ise bugün de o olduğunu (Burkert, 1983, s. xx) söylerken inancı, insanlığın tarihsel ve toplumsal gelişiminde geleneğe ve iletişime bağlı sürekli bir olgu olarak görmüştür. Burkert, İsviçreli antropolog ve kültür tarihçisi J. J. Bachofen'in 1861'de yayımlanan "Das Mutterrecht / Analık Hukuku" adlı kitabında dile getirdiği, Prehistorik devirde insanlığın toplumsal konum itibarı ile analık hukukunun babalık hukukundan daha önce belirleyici olduğu bir dönem yaşadığı varsayımını fantastik bir teori olarak görmüştür. Burkert'a göre Prehistorik insanın böyle bir toplumsal düzeni oluşturması olanaksızdır ve bu ancak inançla açıklanabilir (Burkert, 1983, s. 80). Jung'un Ortaklaşa Bilinçdışı öğretisini destekleyen Amerikalı mitolog ve yazar Joseph John Campbell Ana Tanrıça Kültü'nün insanlık tarihi açısından önemini şu sözlerle vurgulamıştır: "Bilim insanların varsaydığı gibi kültürün en eski döneminde böyle bir tanrısal varlık, yerel bir verimliliğin sahibesi olarak düşünülmüş olsa da Sümer'de, M.Ö. 3500-2350'lerde, ilk yüksek uygarlığın tapınaklarında Ana Tanrıça'ya tapınma, bundan çok öteye varmıştır" (Campbell, 1995, s. 11). Bir din tarihçisi olan Mircea Eliade'ye göre Çatalhöyük'ün leoparlı tanrıçası, Hititlerin tanrıça Hepat'ı ve Frigler'in Kybele'si arasındaki ilişki, Anadolu'da şaşırtıcı bir dinsel sürekliliğe işaret etmektedir (Eliade, 2003a, s. 176).

Ana Tanrıça Kültü ile ilgili araştırmalar, arkeoloji, mitoloji, tarih, sanat tarihi, din, felsefe, coğrafya, dilbilim ve edebiyat gibi bilim dallarının hepsini ilgilendirmektedir. Bununla birlikte; bu kadim inancın belirli bir coğrafyada sürekliliğini araştırmak, diğer hepsinin katkılarına somut deliller sunan arkeoloji ile mümkündür.

1. Neolitik Devir'de Ana Tanrıça: Çayönü, Çatalhöyük, Hacılar

Neolitik Devir'de, insanlığın tarıma dayalı yerleşik yaşam biçimine geçişi ile doğa olayları, doğum ve ölüm döngüsü içerisinde anlamlandırılmaya başlanmıştır. Neolitik Devir insanı, kadını doğuran, besleyen ve neslin devamını sağlayan varlık olarak kutsallaştırmıştır (Atik, 2004, s. 267). Diyarbakır - Çayönü heykelcikleri taştan ve kilden yapılmış hayvan ve tanrıça betimlemeleridir. Tanrıça heykelcikleri yarım oturur veya çömelir vaziyette tasvir edilmişlerdir.

İngiliz arkeolog James Mellaart'ın 1960-1965 yılları arasındaki Çatalhöyük ve Hacılar kazılarında, M.Ö. 6. binin ortalarına tarihlenen, abartılı karın ve kalça ile dişiliğin vurgulandığı çok sayıda Ana Tanrıça heykelciği ele geçirilmiştir. Bunların çoğu, hamile ya da emziren çıplak kadın betimlemeleridir. Mellaart,

her iki yerleşim yerinde elde edilen buluntulardan özellikle kadın heykelciklerini, Hitit, Frigya ve Hellen uygarlıklarını etkilemiş olan “Ana Tanrıça Kültü” ile ilişkilendirmiş, bunların Hititler’in Hepat’ı, Geç Hititler’in Kubaba’sı, Frigler’in Kybele’si ve Hellen Magna Mater’inin öncülü olan bir tanrıçayı temsil ettiklerini öne sürmüştür. Aynı tarihlerde Litvanya asıllı Amerikalı arkeolog Marija Gimbutas da yaptığı kazılarda Avrupa’daki Neolitik Devir buluntularının pek çoğunu Ana Tanrıça Kültü ile açıklamış, kitaplarında Çatalhöyük ve Hacılar’dan örneklerle de yer vermiştir. Mellaart dönemi kazılarında elde edilen ve Ana Tanrıça’yı temsil ettiği düşünülen en önemli buluntu, tahtta oturur pozisyonda doğum yaparken gösterilen ve iki yanında bulunan aslanlara dayanmış vaziyetteki hamile kadın heykelciğidir. Bu kompozisyondaki aslanların, daha sonraki devirlerin betimlemelerinde de görülecek olan Ana Tanrıça atribülerinden olduğu kabul edilmiştir. Bu kompozisyon, sonraki devirlerde Tanrıça’nın “Pothnia Theron / Hayvanlara Hükmeden Tanrıça” niteliği olarak görülmüştür.

Çatalhöyük’te günümüzde de süren kazı çalışmaları, İngiliz arkeolog Ian Hodder başkanlığında, 1993’te tekrar başlatılmıştır. Çatalhöyük’ün ekonomik ve sosyal yapısının, yerleşme düzeninin, yapıların işlevlerinin ve sembollerin yeniden değerlendirildiği bu süreçte, Mellaart’ın Ana Tanrıça’yla özdeşleştirdiği heykelcikler de tartışma konusu olmuştur (Hodder and Meskell, 2010, s. 15, 35). Bu heykelciklerin ilahi bir varlığı değil sıradan kadınları betimliyor olabileceği üzerinde durulmuştur. 2002 yılında bulunan, başı kopmuş bir şişman kadın heykelciğinin karın bölgesinin arkasındaki kırık kısımda, yabani bir tahıl türüne ait tohum tanesi olduğu görülmüştür. Bu örnek aslında Gimbutas’ın “Ana Tanrıça ve bereket” özdeşleştirmesini çağrıştırmaktadır (Gimbutas, 2006, s. 329). 2005 yılında yine Çatalhöyük’te bulunan, oturur pozisyonda göğüslerini tutan hamile kadın heykelciğinin arkası çevrildiğinde, kolların çok ince olduğu ve iskelete ya da çok zayıf bir insanın kemiklerine benzeyen bir betimleme yapıldığı görülmektedir. Çatalhöyük’te heykelcikler üzerinde çalışan Prof. Lynn Meskell ve Dr. Carolyn Nakamura tarafından bu örnek, ölüm ve hayatın birleşimi olarak yorumlanmıştır (Meskell ve Nakamura, 2005). Bu yorum aslında yine Gimbutas’ın Ana Tanrıça’ya dair “Hayat veren ve hayat alan Tanrıça” nitelendirmesini çağrıştırmaktadır (Gimbutas, 2006, s. 328).

Resim 1

Resim 2

2. Tunç Devri'nde Ana Tanrıça: Hititler

M.Ö. 3000'lerde, Tunç Devri'nin başlangıcında, Anadolu'da büyük kentlerin kurulmaya başlaması ile siyasi örgütlenme de ortaya çıkmıştır. Öte yandan madenden yapılma alet ve silahlar, erkeğin savaşçı gücü ile toplumda ön planda olduğu bir sürece işaret etmektedir. Ticaretin yaygınlaşması da erkeği önceki devirlere göre daha saygın bir konuma getiren etkenlerdendir. Bununla beraber Samsun - Horoztepe'de bulunan ince ve uzun oranların hakim olduğu emziren tanrıça heykelcikleri gibi örnekler, Ana Tanrıça Kültü'nün önemini kaybetmediğini göstermektedir (Atik, 2004, ss. 269-270). İlk Tunç Devri'nin kadın betimlemeleri önceki devirlerden çok farklı olarak yassı ve ince bedenli heykelcik ve idollerdir. Bu devirde taş, mermer, kil, kemik, maden, deniz kabuğu gibi malzemelerden üretilmiş olan heykelcikler ve idoller ile geçmişin görkemli Ana Tanrıça imajı stilize edilmiştir. İdoller ayrıca Ana Tanrıça imajını soyut ve iki boyutlu betimleme ile devam ettiren semboller olmuşlardır (Aydın, 2005, ss. 29-35). Bu heykelcikler ve idollerin en dikkat çekici özellikleri, kadın cinsel organını abartılı bir şekilde göstermiş olmalarıdır.

Tunç Devri'nin en önemli uygarlığı, M.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'ya göç ederek yerli Hatti Beyliklerini ele geçiren Hititler'dir. Hititler, M.Ö. 1750 sıralarında Kızılırmak çevresinde merkezi bir krallık kurmuşlardır. İlk Hitit kralı, Hattuşalı anlamına gelen Hattuşili'dir. Anadolu'da bugün başkent Hattuşa/Boğazköy'ün yanı sıra Alacahöyük, Alishar, Eskişehir, Kültepe, Acemhöyük gibi önemli Hitit şehirlerinin kalıntıları bulunmaktadır. Hatti Beylikleri zamanında Mezopotamya ile kurulan ticaret ilişkilerinin sağladığı kültürel etkileşim Hitit inanç yaşamına da yansımış, Hititler Anadolu'ya Ana Tanrıça'nın yanı sıra Mezopotamya uygarlığının doğaya hükmeden tanrılarına da tapınmaya başlamışlardır (Atik, 2004, s. 270). İmparatorluk döneminde, Mezopotamya ve Suriye'nin kuzey bölgelerinde yaşayan ve Hint-Avrupa ailesinden olmayan Hurriler'in kültürünü büyük ölçüde özümseyen Hititler'in Panteonunda Sümer-Akkad kökenli tanrılarla, Anadolu ve Hurri tanrıları yan yana yer almıştır (Eliade, 2003a, s. 176). Bu yüzden Hititler'in ülkesine "Bin

Tanrı İli” denmiştir. Başında bir tanrı ve tanrıça çiftinin yer aldığı büyük bir aile olarak algılanan geniş Hitit Panteonu’nda her büyük kentin bir tanrısı bulunmaktaydı. Baştaki ilk tanrı-tanrıça çifti, Hitit ülkesinin koruyucuları olan Fırtına Tanrısı ve Arinna’nın Güneş Tanrıçası idi (Alparslan, 2013, s. 412). İmparatorluğun sonlarına doğru Kral III. Hattuşili ve Kraliçe Puduhepa çiftinin hükümdarlığı zamanında ülkede dinde sadeleşmeyi gerçekleştirecek bir dizi reform hareketi başlatılmıştır. Buna göre Arinna’nın Güneş Tanrıçası ve “Anne” kimliği ile öne çıkan Hurri kökenli Tanrıça Hepat özdeşleştirilmiştir (Sevinç, 2008). Kraliçe Puduhepa’nın Arinna’nın Güneş Tanrıçası’na sunduğu bir dua bunu anlatmaktadır:

Güneş Tanrıçası Arinna, sahibem, bütün ülkelerin kraliçesi, Hatti ülkesinin güneş tanrıçası Arinna’nın adını taşıyorsun ama yarattığım ülke sedir ülkesi olduğundan orada Hepat adını taşıyorsun (Klock-Fontanille, 2005, s. 43).

Hepat’ın kutsal hayvanı, tarih öncesinden beri var olan sürekliliği doğrulayacak biçimde leopardır. “Ülkenin kraliçesi, gök ve yerin kraliçesi, bütün Hitit krallığının koruyucusu” olarak yüceltilen Güneş Tanrıçası, bu nitelikleri ile daha önceki Ana Tanrıça betimlemelerini anımsatmaktadır (Eliade, 2003a, s. 177). Kraliçe Puduhepa’nın öncülük ettiği tanrıçaları özdeşleştirme hareketine en güzel örnek Yazılıkaya açık hava tapınağıdır. Yazılıkaya Boğazköy’e çok uzak olmayan doğal bir kaya oluşumudur. İmparatorluk döneminde kayaların üzerine Hitit Panteonu’nun aldığı son durumu gösteren bir tanrı ve tanrıçalar alayı kabartma biçiminde işlenmiştir. Burada kadın tanrıların başını çeken Hepat kutsal hayvanı leoparın üzerinde tasvir edilmiştir (Sevinç, 2008).

2. Demir Devri’nden Hellenistik Devir’e Ana Tanrıça: Geç Hitit, Urartu, Frig ve Lidya Krallıkları, İyonya Şehir Devletleri

MÖ 1200’lerde kuzeyden gelen Ege Göçleri, eski gücünü kaybeden Hitit İmparatorluğu’na son vermiş, başta Boğazköy olmak üzere bütün Hitit şehirleri yakılıp yıkılmıştır. Batı ve Orta Anadolu için Trak topluluklarının Anadolu’ya gelişi, Hitit İmparatorluğu’nun yıkılışı, siyasi ve kültürel birçok değişikliği de beraberinde getirmiştir. Güneydoğu Anadolu’da Geç Hititler ve Doğu Anadolu’da, katı merkezî devlet yapısıyla Urartu Krallığı, önemli birer siyasi güç olarak ortaya çıkarken İç Anadolu’da Frig ve Lidya gibi krallıklar, Ege kıyılarında ise İyon Kent Devletleri oluşmuştur (Konyar, 2013, s. 241).

Hitit Devleti’nin yıkılmasını takiben, Anadolu’da kurulan Geç Hitit Devleti, Hitit kültürünü devam ettirmekle birlikte Ana Tanrıça Kültü’nün de devamlılığını sağlamışlardır. M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda, Güney Doğu Anadolu’da Geç Hitit politik merkezlerinden biri olan Kargamış’ta Ana Tanrıça’ya “Kubaba” adıyla tapınılmıştır. Geç Hititler’in Kubaba’sının görsel imgeleri ile Frigya’nın Ana Tanrıçası arasında özellikle dış görünüş açısından benzerlikler vardır (Roller, 2013, ss. 69-70).

Urartular Van Gölü ve çevresinde yaklaşık M.Ö. 860 ile 580 tarihleri arasında önemli bir devlet kurmuşlardır. Urartu dini, kraliyet ailesinin tapınımda bulunduğu, devlet tarafından desteklenen bir inanç biçimini yansıtmaktadır. Bu

dini incelerken kabartmalar ve çivi yazısı kitabeler, özellikle de Meher Kapı yazıtı temel kaynaklardır. Yaklaşık 80 ilahi varlığın oluşturduğu Urartu Panteonu'nun hiyerarşisi başkent Tuşpa yakınındaki Meher Kapı'da belirtilmiştir. Buna göre Urartular'ın başlıca üç tanrıya inandıkları düşünülmektedir. Bu tanrı üçlemesinde en yukarıda yer alan Haldi'nin merkezi bir rolü vardır. Haldi'nin arkasından gelenler sırasıyla Fırtına Tanrısı Teşeba ve Güneş Tanrısı Şivini'dir (Salvini, 2006, s. 196). Urartu uygarlığında Frigya'dakine eş bir Ana Tanrıça Kültü'nün varlığından söz etmek mümkün olmasa da (Konyar, 2013, s. 244) üç büyük tanrının yanında eşleri olan üç güçlü tanrıça Meher Kapı'daki tanrı ve tanrıçalar isim listesinde tanrıçaların en üst sırasında, Haldi'nin eşi Aruba(i)ni ya da Uarubani bulunmaktadır. İkinci sırada ise Teşeba'nın eşi Huba gelmektedir. Bu isim konusunda iki karşıt görüş vardır: Piotrovskiy'e göre bu isim yanlışlıkla "Baba" olarak okunmaktadır. Ermitaj Müzesi'ndeki bir mühür üzerinde yer alan resmine dayanarak bu Tanrıça'nın Hurri Tanrıçası Hepat'a olan benzerliğine dikkat çeken Piotrovskiy "Huba" isminin de Hepat'tan geldiğini belirtmiştir (Piotrovskiy, 1965, 37); Salvini ise "Huba" isminin yanlış okunduğunu; doğru okunuşun ise Urartuca "Dağ" anlamına gelen "Babani" sözcüğü ile benzerliğine dikkat çekerek "Ba!-ba-a" şeklinde olması gerektiğini savunmuştur. Meher Kapı yazıtlarında birbirini takip eden tanrıçalarda üçüncü sırada yer alan Tuşpuea, Güneş Tanrısı Şivini'nin eşidir. Bu tanrıça ise ses benzerliğinden dolayı Güneş Tanrısı'nın kenti Tuşpa ile ilişkilendirilmiş olmalıdır (Salvini, 2006, s. 200).

Urartular, M.Ö. I. Binin ortalarında Medler'in aynı bölgelerde güçlü bir devlet kurmalarıyla yıkılmıştır. Urartular ile Frigya arasında resmi ilişkilerin bulunduğu, yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu da iki toplum arasında kültürel etkileşimin varlığını göstermektedir. Urartu ile Frigya inançları arasındaki en önemli benzerlik, her iki halkın da ilahi gücün kayalık bölgelerde olduğuna inanmaları ve ilahi varlığı kapıya benzer bir çerçeve içinde düşünmüş olmalarıdır (Roller, 2013, ss. 82-85). Urartular, çerçeveyi, arkasında Ana Tanrıça'nın bulunduğu kapalı bir kapı gibi tasarlamış; Frigler ise Ana Tanrıça'yı bu çerçeve içinde genellikle göstermişlerdir.

Ana Tanrıça Kültü, Geç Hitit ve Urartu uygarlıklarında da kültürel etkileşime dayalı benzer semboller gösterse de karakteristik özelliklerini Frigya'da bulmuştur. Anadolu topraklarına, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılma sürecinde, bu sürecin bir parçası olarak görülebilecek göçler olmuştur. Yunan coğrafyacı ve yazar Strabon, Frigler'in M.Ö. 1200'lü yıllardan itibaren Balkanlar'dan Boğazları aşarak Anadolu'ya göç eden Trak kökenli boylardan biri olduğunu yazmıştır. Yunan tarihçi ve yazar Herodot, Avrupa'daki yurtlarında Makedonyalılara komşu olan Frigler'in "Byrig" adı ile anıldığını, Asya'ya göç ettikten sonra adlarını "Frig" olarak değiştirdiklerini yazmıştır (Sevin, 2001, ss. 193-194).

Frigler M.Ö. 750'den sonra Anadolu'da siyasi bir topluluk olarak ortaya çıkmışlardır. Kral Midas döneminde ise tüm Orta ve Güneydoğu Anadolu'ya egemen, güçlü bir krallık olmuşlardır. Frigya'nın kapsadığı coğrafya Ankara,

Afyonkarahisar ve Eskişehir'in tamamı; Konya, Isparta ve Burdur'un kuzey; Kütahya'nın ise batı bölümüdür. Daha önce Hititler'in yaşadığı Alishar, Boğazköy, Kültepe, Alacahöyük, Gordion ve Pessinus en önemli Frigya merkezleridir. Hint-Avrupa kökenli olmaları ve hem Hellen hem Geç Hitit etkileri altında kalmalarına rağmen Frigler, kısa sürede Anadolululara özgün bir kültür oluşturmuşlardır (Akurgal, 2005, s. 265). Kral Midas, bir yandan doğu ve güneydoğu Anadolu'da Urartu, Kuzey Suriye ve Assur ile diğer yandan batıda Batı Anadolu sahilleri ve Kıta Yunanistan ile ilişkiye giren Anadolu'nun ilk Demir Devri kralı olarak haklı bir üne sahip olmuştur (Sivas, 2007, ss. 10-11).

Frigya dilinde yazılmış birkaç yüz metin günümüze kalmış olsa da bunlar genellikle birkaç sözcük ya da özel isimden oluşan kısa ifadelerdir. Yazıtlardan elde edilen en önemli bilgi, Tanrıça'nın adının "Matar" yani "Ana" sıfatı ile birlikte kullanıldığıdır. Frigler, Hint-Avrupa ailesinden bir dil kullanmışlardır. "Matar", bugün bu dil ailesine mensup Avrupa dillerinde "Mother / Anne" anlamıyla hala devam etmektedir. Frigya'nın politik gücünün zirvede olduğu M.Ö. 8. yüzyılın sonu ile 7. yüzyılın başlarında hükümdar olan Midas'ın adı da bir yazıtta geçmektedir. Bununla birlikte Ana Tanrıça Kültü açısından önem taşıyan ve sonraki tarihlerde Hellen'de de Kybele kültü ile bağlantılı olacak "Ates" ve "Baba" adları da yazıtlarda yer almaktadır (Roller, 2013, ss. 88-94).

Frigya'da Ana Tanrıça kült merkezi olan Pessinus kentinde Ana Tanrıça'yı temsil ettiği düşünülen ve kutsal sayılan bir meteorit / göktaşı bulunmakta idi (Tanyu, 1968, s. 11). Göktaşlarının dinsel açıdan değeri, göksel kutsallıkla yüklü olarak düştüklerine yani göğü temsil ettiklerine, böylelikle tanrının tezahürü olduklarına inanılması idi. Meteoritlerin ilahi varlıkla, özellikle bereket tanrıçalarıyla eş tutulmaları, "Petra Genitrix / Taş Anne" ye kutsallığın aktarımını göstermektedir. Bu göksel kökenli dini kavramda kaya taşları bereket motifidir (Eliade, 2003b, s. 20). Pessinus'ta siyasal güçlerden bağımsız dini yönetimin başında "Attis" adını taşıyan bir başrahip bulunmakta idi. Kült ritüeline göre başrahip ve Megabyzos denilen ikinci rahibin ve Galloi diye anılan diğer rahiplerin de daha sonraları Kybele ve Attis söylencesinde anlatılacağı gibi erkekliklerini Tanrıça'ya adanmış olmaları gerekmekte idi (Erhat, 2008, s. 185).

Ana Tanrıça Kültü hakkında asıl bilgi kaynağı, tüm Frigya kültürel etki alanına yayılmış olan zengin arkeolojik malzemedir. Orta ve Doğu Frigya Ana Tanrıça betimleri arasında en büyük ve en iyi korunmuş olan etkileyici beş büyük figür, Gordion'da, Ankara'da Bahçelievler ve Etlik'te, Ayaş'ta ve Boğazköy'de bulunmuştur. Ayaş'ta bulunan bağımsız heykel dışındakiler, Tanrıça'nın, kapı eşiğini anımsatan dikdörtgen bir mimari yapının içerisinde gösterildiği, taş ya da kayalara oyulmuş kabartmalardır. Ana Tanrıça, Gordion ve Bahçelievler kabartmaları ile Ayaş heykelinde sol elinde bir kuş ve sağ elinde bir içki kabıyla gösterilmiştir. Boğazköy kabartması ise Tanrıça'nın iki yanında duran ve biri flüt diğeri lir çalan iki çocukla betimlenmiş olması nedeniyle özel bir örnek oluşturmaktadır (Roller, 2013, ss. 97-99). Hemen hemen bütün örneklerde

Tanrıça'nın görünümü birbirinin aynıdır. Vücudu tamamen önden gösterilmiş biçimde dimdik, kolları genellikle gövdesi üzerine çaprazlama kıvrılmış olgun bir kadın olarak betimlenen Tanrıça, başından ayaklarına kadar oldukça kapalı ve vücut hatlarını göstermeyen bir giysi içindedir (Roller, 2013, ss. 69-70).

Batı Frigya'da ise Ana Tanrıça betimlemeleri arasında en önemli anıt, Aslankaya anıtıdır. Burada üçgen alınlığın içerisinde yüzleri cepheden görünür biçimde iki sfenks yer almaktadır. Alttaki nişin içerisinde ise Tanrıça yüksek kabartma olarak vücudunu tamamen örten giysisi ile dimdik ayakta durmaktadır. Tanrıça'nın iki yanında ön ayaklarını O'nun başının üzerine koyan iki aslan bulunmaktadır. İlginç bir ayrıntı da Tanrıça'nın elinde arka ayaklarından tutup baş aşağı sarkıtığı aslan yavrusudur. Ayrıca kaya anıtının iki yanında yine arka ayakları üzerinde duran iki aslan daha yer almaktadır (Roller, 2013, ss. 113-114).

M.Ö. 7. yüzyılın son çeyreğinde Kimmer saldırıları sonucunda Frigya Devleti'nin yıkılması ile Ana Tanrıça Kültü daha çok Lidya topraklarına kaymış, Metragyrtos diye anılan dilenci rahipler, birer misyoner gibi dört bir yana dağılarak kültü tanıtmaya girişmişlerdir. Frigya'dan çok önceleri dahi Anadolu'da kutsal kabul edilen Pessinus kenti, Hititler'in yıkılmasına rağmen Frigler'le bütünleşerek varlığını sürdürmüş ve sonrasında bu krallığın sonunu getiren Kimmer saldırılarında bile ayakta kalarak sonraki devirlerde de özerkliğini korumuştur (Erhat, 2008, s. 185). Herodotus'a göre Lidya'da Ana Tanrıça'ya Geç Hititler'deki gibi "Kubaba" adı ile tapılmakta idi. Bununla birlikte Sardes'li Ana Tanrıça betimlemelerinden önemli bir örnek, duruş ve giysisi ile İyonya'ya özgü "Meter" betimlemelerine çok benzemektedir (Roller, 2013, s. 155). Lidya Krallığı'nın M.Ö. 546'da Persler tarafından yıkılması ile Anadolu iki yüzyılı aşkın bir süre Pers egemenliğinde kalmış (Akurgal, 1988, ss. 204-206) ve bu süreçte Ana Tanrıça Kültü'nün eski tapınım yerleri kullanılmıştır.

Ana Tanrıça Kültü'nün İyonya kentlerinde tanınması, Frigya ve Lidya ile kurulan ilişkiler ile açıklanabilir. Miletos'un İyonya birliğinin lideri konumunda olması da kültür buradan yayılışını sağlamıştır. İyonya'daki Yunan kentlerinde elde edilen buluntular, Anadolu Ana Tanrıça'nın Hellenleştirilme sürecinde önce ayakta ve sonra aslan atribüsü ile oturur pozda olmak üzere görsel imajında oluşan değişimleri göstermektedir. M.Ö. 6. yüzyılın sonlarına doğru Ana Tanrıça'nın atribüleri arasına "Tymphanon / Tef" de girmiş ve Tanrıçanın betimlemelerinde daima sol elinde yer almıştır (Roller, 2013, ss. 142-164).

M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Batı Anadolu'daki Yunan kentlerinde Ana Tanrıça betiminin azlığı, Pers egemenliği altında İyonya'nın güçsüzleşmesi ile ilgili olmalıdır çünkü Hellenistik Devir buluntuları Ana Tanrıça Kültü'ne ilginin azalmadığını kanıtlamaktadır (Roller, 2013, s. 171).

Büyük İskender'in Persleri yenmesi ve M.Ö. 334'te Hellespontus'u /Çanakkale Boğazı'nı geçmesi Hellen uygarlığı ve bütün dünya için büyük önem taşıyan yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Roma İmparatoru Augustus ile son bulan

bu dönemde Hellen uygarlığı Asya ve Afrika'ya kadar uzanmış, doğu ve batı arasında bir kültür etkileşimi oluşmuş, dış görünümü ile Hellen, ancak özünde doğulu bir dünya görüşü ortaya çıkmıştır. Hellenistik Devir boyunca iki farklı yönetim söz konusu olmuştur. Pontus Krallığı ve Kommagene Krallığı'nın doğulu kültürel yapılarına karşılık, Batı Anadolu'da M.Ö. 283-133 yıllarında Aiolia ve İyonya Pergamon Krallığı ve M.Ö. 327-74 yıllarında Bithynia Krallığı Hellen uygarlığının temsilcileri olarak hüküm sürmüşlerdir (Akurgal, 1988, ss. 204-206).

Hellenistik Devir boyunca Ana Tanrıça tapınımı, anıtların, kült ve adak nesnelere Hellenleşmesi biçiminde devam etmiş, Anadolu Ana Tanrıçası'nın Gordion, Pessinus ve Sardes gibi kentleri giderek Hellenleşmiş, Pergamon Ana Tanrıça Kültü'nün önemli bir merkezi haline gelmiştir. Hellenleşmiş Ana Tanrıça için Frigya'daki Matar'a benzer biçimde ve aynı anlama gelen Meter sıfatı Kybele adı ile birlikte kullanılmıştır. Gordion'da bu dönemde heykelcikler ve adak nesnelere üzerindeki Yunan etkisinin ötesinde Ana Tanrıça, görsel imajıyla tamamen Hellenleşmiştir (Roller, 1991, s. 128). Frigyalı Matar'ın atribülerinden biri olan aslan yanında olduğu halde Yunan giysisi khiton içinde ve elinde tef ile betimlenmiştir. Frigyalı Matar kültürünün bazı yönleri korunmakla birlikte Anadolu ve Yunan tarzının karışımı yeni bir Meter oluşmuş, bu unvanın arkasına da yer adından gelen bir sıfat eklenmiştir (Meriç, 2013, s. 67). Sardes yakınlarında bulunan bir yazıt, Lidya'da Ana Tanrıça inancının çok eskilere dayandığını gösterdiği gibi, MÖ. 4. yüzyıl başlarına tarihlenen bir kabartma da, Tanrıça'nın bölgede varlığını sürdürmekte olduğunu göstermiştir. Söz konusu kabartmada, ayakta duran ve kucağında bir karaca olan Artemis'in sağ tarafında, aslanını kucaklamış olan Tanrıça Meter durmaktadır (Roller, 2013, s. 232).

Batı Anadolu'da Mysia Bölgesi kentlerinden Pergamon / Bergama, Kybele tapınımının önemli bölgelerinden biridir. Pergamon antik kentine 6 km uzaklıktaki yüksek bir tepede yer alan Kapıkaya Kutsal Alanında Kybele tapınımı için kullanılan bir mağara ve içinde bir su kaynağı bulunmaktadır. Kente 30 km uzaklıktaki Aspendon / Yunt Dağı'ndaki Mamurt Kale'de yapılan kazılarda Hellenistik Devir ve öncesinde Ana Tanrıça Kültü'nün izlerine rastlanmıştır. Mamurt Kale Meter Aspendone Tapınağı, antikçağ yazarlarından Strabo'nun da kaydettiği gibi Hellenistik Devir'de M.Ö. 3. yüzyılın başlarında Ana Tanrıça onuruna Attaloslar hanedanlığının kurucusu Philetairos tarafından inşa ettirilmiştir. Tapınak tabanı ve tapınak çevresinden biri adak, ikisi onur yazıtı olmak üzere toplam üç adet epigrafik buluntu ortaya çıkarılmıştır. Attaloslar tarafından büyük değer verilen bu kültün devamına ilişkin en önemli kanıtlar, kazılarda ortaya çıkarılan sikkeler ve tapınak tabanından elde edilen, ayakta ya da oturur şekilde, tamamen giyimli, başında bir taç, elinde tef, dizlerinde bir aslan ya da iki yanında birer aslan ile tasvir edilmiş terrakotta heykelciklerdir (Üreten, 2006, ss. 212-217).

Pergamon'da Ana Tanrıça kutsal alanı olabileceği düşünülen yerde insan boyunda, oldukça etkileyici bir Tanrıça Meter heykeli bulunmuştur. Burada

Tanrıça, ayak koyma yeri olan ve özenle işlenmiş bir tahtta oturmaktadır. Göğüs altından kemerli bir khiton ve dizlerine sarkan dökümlü bir pelerin giymiştir. Pelerinin yatay kıvrımları, khitonun düşey kıvrımlarıyla bir zıtlık oluşturmuştur. Tanrıça'nın tahtın kolçağına dayalı sol kolunun üst kısmında büyük olasılıkla bir tefin yerleştirilmesi için bırakılmış yuvarlak bir oyuk bulunmaktadır. Pergamon'un her yerinde Tanrıça'yı betimleyen çok sayıda, taş ve terrakota heykelcik de bulunmuştur. Bu heykelciklerden iki tanesi, Tanrıça'yı başında kule biçiminde yüksek bir taçla göstermiştir. Bu taç, Tanrıça'nın Roma heykellerinde çok yaygınlaşacak olan kuleli tacının en eski örneklerindendir (Roller, 2013, ss. 244-245).

İyonya bölgesine dahil olan kentler içinde Kybele kültü açısından özellikle Phokaia / Foça kenti büyük önem taşımaktadır. M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Phokaia kentinde Kybele adına oluşturulan açık hava kutsal alanı Hellenistik Devir'de de kullanılmıştır. Bu kent sınırlarındaki Değirmenli Tepe kaya Kutsal Alanı, Liman Kutsal Alanı ve kayaya oyulmuş Altınmağarası Tepesi Kutsal Alanı ile İncir ve Orak Adalarındaki açık hava tapınakları Kybele tapınımı için kullanılmıştır. 1989 yılında yeniden başlatılan Phokaia kazıları halen devam etmektedir. Athena Tapınağı'nın kuzey yamacında ve adalarda deniz kıyısında kayaya oyulmuş olarak bulunan kaya tapınım alanları, Kybele Kültü'nün Phokaia'da çok önemli olduğunu ortaya koymuştur. Athena Tapınağı'nın bulunduğu kayalık tepede kayalar içerisine oyulmuş olarak çeşitli çaplarda daire biçiminde ve yine çeşitli büyüklüklerde dikdörtgen biçiminde libasyon çukurlarına rastlanmıştır. Bu çukurların varlığı Athena Tapınağı'ndan önce bu alanda Kybele'ye tapınıldığını göstermektedir (Özyiğit, 2010, s. 390).

Anadolu'nun ormanlarla kaplı dağlarında Ana Tanrıça'ya ait kült merkezlerinin bulunması ve bu nedenle Meter adından sonra Tanrıça'nın sıfatları olarak dağ isimlerinin kullanılması Ana Tanrıça Kültü'nün çok eski devirlerden beri süregelen ve Hellenistik Devir'de de devam eden bir özelliğidir (Roller, 2013: 236). Hellenistik Devir'de Batı Anadolu'nun İyonya bölgesinde kırsal kesimdeki Ana Tanrıça tapınım alanlarından en önemlisi Metropolis kenti yakınlarındaki Gallesion / Alaman Dağı'nda bulunan Meter Gallesia Kutsal Alanı'dır. Metropolis, İzmir ili Torbalı ilçesi sınırlarında kurulmuş bir antik kenttir. 1989 yılından bu yana devam eden kazılarda Ana Tanrıça'ya ait kutsal alan, mağaralar ve çok çeşitli buluntular tespit edilmiştir. Ana Tanrıça'nın kült alanı olarak Gallesion dağı yamaçlarındaki Tapınak mağaranın oluşturulması ve bu sıfatla anılması, Metropolis'de Kybele'nin resmi olarak kent yönetimi tarafından onurlandırıldığını göstermektedir (Meriç, 2013, s. 68).

Tanrıça Meter'in, Kuzeybatı Anadolu kentlerinde de tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Ana Tanrıça, Balıkesir ili Erdek ilçesi sınırlarındaki Kyzikos'ta da saygı görmüş, burada O'na Meter Dindymene olarak tapınılmıştır. Kyzikos'ta, Tanrıça'ya kurban sunma sahnelerinin betimlendiği yazıtlı adak kabartmaları oldukça fazladır. Kybele Troas bölgesinde de İda / Kaz Dağı'nın Tanrıçası Mater İdaia olarak tapınım görmüştür. Strabo, İda'da "Meter Theon / Tanrıların Annesi" onuruna şenliklerin düzenlendiğini ve İda Dağı'nın O'nun

için kutsal kabul edildiğini yazmıştır (Strabo, 1928, ss. 87, 117). Karia bölgesinde yer alan Halikarnassos kentinde de Meter'e tapınım yapıldığı, MÖ. 3. yüzyıla tarihlenen bir yazıttan anlaşılmaktadır (Roller, 2013, ss. 235-242).

Kybele Yunan Panteonu'na girdikten sonra kişiliği Hera, Rhea, Demeter, Gaia, Artemis ve Afrodit gibi tanrıçalara bölünmüş; antik kaynaklarda bazen Zeus'un annesi Rhea, tarım ve bereket tanrıçası Demeter ve toprak ana olarak Gaia ile özdeşleştirilmiştir. Yunan ana karasında Panteon'u oluşturan ve Anadolu Ana Tanrıçası'nın niteliklerini paylaşan Tanrıçalar içerisinde Artemis, doğaya hakimiyet ve bereket nitelikleri ile kaynağını Anadolu Ana Tanrıçası'ndan aldığını göstermesi bakımından özellikle önemlidir. Erhat'a göre Artemis, anayurdu Anadolu'da Ephesos / Efes'te İyon Kybele'si olarak tekrar ortaya çıkmış ve Ana Tanrıça Kybele'nin görkemli bir devamı olmuştur (Erhat, 2008, s. 59).

3. Kybele ile Attis Söylencesi

Doğayı ve mevsim değişmelerinin nedenlerini, ölüm ve yeniden doğuş döngüsü ile açıklayan (Erhat, 2008:184) tanrıça ve tanrı çiftlerine dair söylencelere, Mısır mitolojisinde Isis ve Osiris, Sümer'de Inanna ve Dumuzi, Babil'de Iştar ve Tammuz, Suriye ve çevresinde Anat ve Baal, Yunan Panteonu'nda Aphrodite ve Adonis örnek verilebilir (Erdem, 2004, s. 275).

Roller, Ana Tanrıçanın oğlu, sevgilisi ve başrahibi olarak tanımlanan Attis'le ilgili söylencenin M.Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısından sonra Yunanistan'da ortaya çıktığını, oradan yayılım gösterdiğini söylemektedir. Roller'a göre Hellenistik Devir'de Ana Tanrıça Kybele Kültü ile bağlantılı dini ayinler hoş karşılanmamaktaydı. Bu nedenle Hellen ve Roma aydınları Tanrıların Büyük Anası ile ilgili tuhaf bulunan bazı ritüelleri, Tanrıça'nın rahiplerinin hadım oluşu gibi kült uygulamalarını açıklayabilmek için böyle bir söylence oluşturmuşlardır (Roller, 2013, ss. 277-285). Frigya'daki yazılı kaynakların azlığı göz önüne alındığında, yüzyıllar sonra Klasik Devir yazarları tarafından kaleme alınmış olan Kybele ile Attis söylencesinin çok çeşitli anlatımlarının olması ve bunların tutarsızlık göstermesi doğaldır. Erhat'ın Ovidius, Pausanias ve Arnobius'tan aktardığı Ana Tanrıça ile Attis söylencesine göre Tanrıça, Attis adlı bir gence aşiktir. Attis ise Pessinus kralının -bazı kaynaklarda kral Midas'ın- kızıyla evlenmek üzeredir. Tanrıça düğün yerinde Attis'in karşısına dikilerek onu çıldırtır ve kendi kendini hadım etmesini sağlar. Akan kan toprağı sular, bitkilerin fişkırmasına yol açar ve bir çam ağacı ortaya çıkar. Bereket efsanelerinde görülen bu ölüm-doğum kurgusu, Ana Tanrıça Kültü'nde bir çeşit kurban töreniyle gerçekleşmekte, Attis'in erkekliğini keserek kendini Tanrıça'ya kurban etmesi gibi başrahibin de kanlı bir törenle kendi eliyle kendini hadım etmesi gerekmekte idi. Akan kanın toprağa karışması ile yitirilen erkeklik gücü bütün doğaya geçmekte ve bereket evrensel bir nitelik kazanmaktadır (Erhat, 2008, ss. 184-185).

Roller'a göre Roma döneminden önce Attis'in görsel imajı ilgili olarak hiçbir kanıt olmaması da söylencenin Frigya'dan çok sonra ortaya çıktığını göstermektedir. Frigya'da Ana Tanrıça'yı temsil eden yirmiden fazla heykel ve

rölyef bulunduğu halde Attis'e dair hiçbir örnek bulunmamıştır. Frigya'da çok az sayıda bazı küçük erkek figürlerinin Tanrıça'ya eşlik ettiği durumlarda da bunlar, ne giyim ne atribü olarak Yunan Attis betimlemesine uygundur. Attis'in görsel imajı Hellen yaratımıdır. Frigya dini metinlerinde Attis adının ilk ortaya çıkışı, onun yönetici sınıfın etkili bir üyesi, belki de krallığının baş ilahesine karşı O'nu yüceltmekten sorumlu başlıca dini memur olarak kralın ta kendisi olduğunu göstermektedir. Frigya arka arkaya Lidya, Pers ve Yunan egemenliğine girdiğinde, kralın siyasi ve askeri rolü ortadan kalkmış ancak rahiplik görevi devam etmiş, kraliyet adı olan Attis, Frigya kutsal alanlarında Ana Tanrıça'nın başrahibi unvanı olarak kullanılmıştır. Frigya'daki Ana Tanrıça Kültü içinde Attis adı bir tanrı adı değil, dini bir statüdür. Attis Yunan kültüne Ana Tanrıça'nın yoldaşı, Frigyalı kökeni ile sağlam bağları olan bir tanrısal varlık olarak girmiştir. Frigya'da Attis, Tanrıça'nın hizmetinde bir insan olarak anıtlarda hiç temsil edilmemiş farklı bir figürdür (Roller, 1994, ss. 254-259).

Metropolis antik kenti Gallesion dağı Uyuzdere mağarası kült buluntuları da Roller'ın bu saptamasını doğrulamaktadır. Yüzlerce figürin içinde kesin olarak Attis olarak tanımlanan bir buluntu elde edilmemiştir. Attis'ten yazılı kaynaklarda "Poimen / Çoban" olarak da söz edilmektedir. Çobanların sürülerini götüğü bir yer olarak halen önemini koruyan çam ormanlarıyla kaplı Uyuzdere mağarasının etekleri bu bakımdan Attis söylencesinin geçebileceği çok uygun bir mekan olarak algılanmış olmalıdır. Attis törenlerinde mağara, Ana Tanrıça'yla kutsal evlenmenin yapıldığı yer olarak da geçmektedir. (Meriç, 2013, s. 68). Bununla beraber Pergamon kenti Mamurt Kale buluntuları içerisinde kilden yapılmış, üzerinde bir flüt çalgıcısı tasviri ile "Attin" yazısının bulunduğu kırık bir kap parçası Attis'i çağrıştırması nedeniyle dikkate değerdir (Üreten, 2006, s. 216).

Bereketle ilintili mitolojinin ölüm ve yeniden doğuş döngüsünde, Kybele ile Attis söylencesi de başka türlü efsaneler yoluyla Yunan Panteonu'nda yer almıştır. Demeter'le Persephone, Afrodit ile Adonis söylenceleri baharın gelişini, doğanın yıllık yeniden doğuşunu anlatmaktadır. Demeter'in, kızının yokluğundan duyduğu üzüntü, Afrodit'in Adonis'e özlemi kış mevsimine neden olsa da söylence, onların yıllık birleşmelerini, her yılın bir bölümünü birlikte geçirebilmekten duydukları mutluluğu vurgulamaktadır (Rosenberg, 2003, s. 26).

Sonuç

İnsanoğlu varoluşundan itibaren yaşadığı zamanın koşulları ile ortaya çıkan gereksinimlerini karşılayacak, elde ettiklerini koruyup devamlılığını sağlayacak olan ilahi güce inanmıştır. Çeşitli ritüeller yoluyla pekiştirilen bu inanç, kimi zaman erkek; kimi zamansa kadın formunda heykelcikler ya da idollerle insanlaştırılıp somut olarak ifade edilmiştir. İnsanın, doğanın zorlukları karşısında yaşam mücadelesi verdiği Paleolitik Devir'de erkeğin gücüne dayalı avcılık önemli olmuş ve dolayısı ile inanç, erkeğin ön planda olduğu semboller ile ifade edilmiştir.

Neolitik Devir'de ise tarıma dayalı yerleşik düzene geçildikçe toprakla özdeşleştirilen kadının doğurganlığı öge ön plana çıkmış ve Ana Tanrıça inancı oluşmuştur. Bu, erkeğin dışlanmadığı ancak "Erkeği doğuran ana" olarak Tanrıça'nın ön sırada yer aldığı bir süreç olmuştur. Çatalhöyük buluntuları, Anadolu'da Neolitik Devir'de bugün bizim anladığımız anlamda bir din ya da Bachofen'in öne sürdüğü anaerkil bir toplumsal düzen olmasa da öncül bir Ana Tanrıça tapınınının varlığına işaret etmektedir. Elde edilen buluntular, o devirdeki inancın, şimdiki ve sonraki yaşamda bereketin sürekliliğine odaklandığını ve bunun dışı varlık vücudunda simgelenildiğini göstermektedir.

Tunç Devri'nde Hititler'de baş Tanrı'nın eşi olan Arinna'nın, Anadolu'nun yerli halkı Hurriler'in Tanrıçası Hepat ile özdeşleştirilmesi, Anadolu Ana Tanrıçası'nın sürekliliğinde önemli bir halkadır. Demir Devri'nde Hititler'in ardından Orta Anadolu'nun en önemli siyasi gücü olarak ortaya çıkan göçmen Frigler, Anadolu'nun Ana Tanrıçası'nı "Mater / Anne" sıfatıyla nitelikleri ve ritüelleri ile tek ilahi varlık "Kybele" konumuna getirmişlerdir. Geç Hititler'in "Kubaba"sının gerek adının söyleniş biçimi, gerek görsel imajı ile Kybele arasında benzerlikler kurulabilir. Bununla birlikte aynı devirde Urartular'ın "Huba"sının "Hepat" ile etnik çağrışımları da Ana Tanrıça'nın Anadolu kökenini göstermektedir. Frigya'da Ana Tanrıça kabartmalarının Pessinus gibi kutsal kentler dışındaki konumu, krallığın güvenliğini sağlamanın yanı sıra kültün doğayla bütünleşmiş özelliklerini vurgulamak açısından önemlidir. Frigler ile ilişkide olan İyonya'da Ana Tanrıça'nın adının başına eklenen ve Batı Anadolu'daki dağ isimleri ile kurulan sıfatlarla kültün devam ettiği bilinmektedir. Urartu Ana Tanrıçasının adının okunuşu "Babani" ile çağrışım yapıyor ise bu da yine Anadolu Yunan kentlerindeki "Dağ" sıfatı ile özdeşleşmektedir. Kimmer saldırılarında Frigya'nın ortadan kalkmasından sonra Lidya'da devam eden Ana Tanrıça Kültü'ne dair betimlemeler Frigya ile Hellen üslubu arasında bir geçiş gibidir. Sardes'teki kabartma da bunu örneklemektedir. Lidya, komşusu olan Ephesos'un Ana Tanrıça'sı Artemis'e de saygı göstermiştir.

Pers istilasına rağmen Anadolu'da varlığını sürdüren Ana Tanrıça, insanlığın nüfus olarak çoğaldığı, uygarlığın gelişmesi için daha geniş topraklara ihtiyaç duyulan ve savaşların kazanılmasında erkeğin gücünün ön plana çıktığı Hellenistik Devir'de, erkek egemen Yunan Panteonu'nda kişiliği birkaç Tanrıça arasında paylaşılmış olarak varlığını sürdürmüştür. Bu devirde Anadolu'da kent merkezlerinde tapınım gören en önemli Tanrıça olmamakla birlikte yine de dağlık, kırsal kesimde saygı görmüştür.

Arkeolojik buluntuların sağladığı kanıtlar, kent merkezinde ya da dağlarda; adı Kybele, sıfatı "Meter" ya da başka bir şey olsa da Anadolu'da çok uzun bir süreçte tüm atribüleri ve ritüelleri ile aynı Ana Tanrıça'ya tapınıldığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. (1988). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Alparslan, M. D. ve Alparslan, M. (Ed.). (2013). *Hititler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Atik, N. (2004). Anadolu'da Ana Tanrıça Kültünden Çok Tanrılı İnanca Geçiş. *Sanat ve İnanç/1* (ss. 267-273). İstanbul: MGSÜ-TSTUAM Yayınları.
- Aydingün, Ş. (2005.). Kentleşme ve Tuncun Keşfi: İlk Tunç Çağı'nın Kutsal Bedenleri. *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları Sergi Kataloğu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Burkert, W. (1983). *Homo Necans The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* [Elektronik Sürüm]. (Trans. Peter Bing). California: University of California Press.
- Campbell, J. (1995). *Batı Mitolojisi-Tanrının Maskeleri*. (Çev. K. Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi.
- Eliade, M. (2003a). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi - Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- (2003b) *Demirciler ve Simyacılar*. (Çev. Mehmet Emin Özcan). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Erdem, Z. (2004). Antik Çağ Mitoslarında Ölüm ve Yeniden Doğuş İnanç. *Sanat ve İnanç/1* (ss. 275-285). İstanbul: MGSÜ-TSTUAM Yayınları.
- Erhat, A. (2008). *Kybele. Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Herodotus. (1928). *Histories* [Elektronik Sürüm]. (Trans. A. D. Godley). Loeb Classical Library. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Klock-Fontanille, I. (2005). *Hititler*. (Çev. Nuriye Yiğitler). Ankara: Dost Kitabevi.
- Konyar, E. (2013). Demir Çağı'nda Anadolu'da Kadın: Urartu, Frig ve Lidya. M. Darga (Ed.). *Anadolu'da Kadın*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Meriç, A. E. (2013). *Metropolis Ionia III Ana Tanrıça Kutsal Mağaraları*. İstanbul: Homer Kitabevi
- Meskel, L. ve Nakamura, C. (2005). Figurines. *Çatalhöyük 2005 Archive Report*. Erişim tarihi: 26. 02. 2015, http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2005/ar05_29.html.
- Neumann, E. (1991). *The Great Mother - An Analysis of the Archetype*. Bollingen Series.
- Özyiğit, Ö. (2010). 2009 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (3. cilt), (s. 390). İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Piotrovskiy, B. B. (1965). "Urartu Dini". (Çev. İsmail Kaynak). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (23)1.2, 37-48. Erişim Tarihi: 16 Mart 2015, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1046/12630.pdf.

Roller, L. E. (1991). "The Great Mother At Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult" [Elektronik Sürüm]. *The Journal of Hellenic Studies*, (111), 128-143.

----- (1994). "Attis on Greek Votive Monuments: Greek God or Phrygian?" [Elektronik Sürüm]. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, (63)2, 245-262.

----- (2007). Frig Dini ve Kült Uygulamaları. *Friglerin Gizemli Uygarlığı Sergi Kataloğu* (ss. 141-147). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

----- (2013). *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Rosenberg, D. (2003). *Dünya Mitolojisi-Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*. İstanbul: İmge Kitabevi.

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. (Çev. Belgin Aksoy). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevinç, F. (2008). "Hitit Dininde Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Onunla Özdeş Tutulan Diğer Tanrıçalar" [Elektronik Sürüm]. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1.

Sivas, T. T. (2007). Frigler ve Frig Uygarlığı. *Friglerin Gizemli Uygarlığı Sergi Kataloğu*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Sivri, M. ve Kuşca, S. (2013). "Halikarnas Balıkçısı'nın Eserlerinde Mitlerin İzleri Ve Karşılaştırmalı Mitolojiye Katkısı". *Milli Folklor*, 97. Erişim Tarihi: 26 Nisan 2015, <http://www.millifolklor.com>

Tanyu, H. (1973). *Dinler Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Strabo, (1928). *The Geography* [Elektronik Sürüm]. (Trans. Horace Leonard Jones). Loeb Classical Library. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Üreten, H. (2006). Mamurt Kale'de Meter Aspordene Kültü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46(1), 211-222.